

Föräldrar och barn

*Variationer på ett lutherskt tema
i 1600-talets nordiska katekesutvecklingar*

URBAN CLAESSION

VARFÖR ÄR DET INTRESSANT att analysera hur hushållsgemenskaper, med deras relationer mellan föräldrar och barn, formuleras i katekesutvecklingar? Svaret är, såsom utvecklas i inledningen till denna antologi, att hushållet utgjorde en organisations- och gemenskapsform som blev teologiskt central efter reformationen. Det kristna livet skulle med klostrens avskaffande förverkligas just i hushållen, där enligt Luther en pigas lydnad vägde tyngre än munkars fromhet. Kallelsen till heligt liv ledde nu alltså ej längre till klosterliv, utan till förverkligande av sin uppgift inom ramen för ett hushåll. Då det under tidigmodern tid i de nordiska länderna organiserades evangeliskt lutherska samhällsformer, med hushållet som grundval, är det viktigt att frilägga och analysera hur hushåll formulerades i nordiska läromedel. Vidare blir att förklara likheter och skillnader dem emellan också en central uppgift.

Redan här bör nämnas att det är teologiska skillnader i läromedels *undervisningsinnehåll* som jag bedömer vara rimligt att undersöka. Vad kyrkomedlemmarna omfattade för teologiska övertygelser ligger utanför ramen för detta bidrag. Jag räknar inte med att finna olika teologiska system utan utgår snarare från att det kan finnas variationer av övergripande och gemensamma teman. Med Thomas Kaufmann går det säga att jag är intresserad av olika konfessionskulturer och hur dessa tar sig uttryck

i läromedelstexter inom en viss konfession. Avgränsningen blir alltså att studera hur hushållet med dess föräldraskap och barnskap gestaltades på olika vis, och analysera dessa skillnader kyrkohistoriskt.¹

I det följande presenterar jag resultat från min analys av så kallade katekesutvecklingar skrivna av två biskopar i två olika rikens stift. Det var inte helt ovanligt bland nordiska biskopar att skriva utvecklingar av och kommentarer till *Luthers lilla katekes* för att stärka undervisningen. Luther skrev den lilla katekesen 1529 med frågor och svar för att hjälpa kristna att lära sig trons elementa. *Luthers lilla katekes* bestod av fem huvudstycken: tio Guds bud, trosbekännelsen, herrens bön, dopet och nattvarden, följt av böner och en så kallad hustavla (som jag kommer att presentera nedan). Den stora katekesen författades samma år för att begripliggöra innehållet och var också avsedd att hjälpa läroståndet att åstadkomma fylligare undervisning. De olika katekesutvecklingar som författades under 1600-talet kan sägas motsvara en kunskapsnivå motsvarande den stora katekesen. Att dessa utvecklingar skrevs trots att Luther redan hade levererat en fylligare lärobok har av Stig Lindholm förklarats med att Lilla katekesens frågemetod ansågs vara pedagogiskt överlägsen även på en mer avancerad nivå.² Att undervisningen hade olikartade regionala och lokala utmaningar är också en intressant möjlig förklaring.

Hur kan då föräldraskap i en katekesutveckling analyseras? För det första ska följande konstateras: att bryta ut enskildheter för att jämföra, utan hänsyn till texterna som sammanhängande helheter, riskerar att skymma sikten. Mitt grepp blir därför att jämföra läroböckerna såsom helheter och jämföra detaljer när så väl behövs. Jag väljer att i det följande utgå från stycken där himmelskt och jordiskt föräldraskap accentueras

---

1. Thomas Kaufmann, "What Is Lutheran Confessional Culture?", i Per Ingesman (red.), *Religion as an Agent of Change: Crusades, Reformation, Pietism*. Leiden: Brill 2015, 127–148.

2. Den lilla katekesen präglades av frågor och svar medan den stora bestod av förklarande text. Se Stig Lindholm, *Catechismi förfremielse: Studier till catechismusundervisningen i Svenska kyrkan 1593–1646*. Uppsala: Uppsala universitet, 1949, 11–12. För en mer utvecklad analys av skillnader mellan stift inom samma rike hänvisas till en kommande monografi om hur undervisningens innehåll i katekesutvecklingar präglades av varierande teologiska kulturer i fem olika nordiska stift. Detta kapitel har utarbetats inom ramen för mitt skrivande av denna monografi.

särskilt starkt. Dessa båda dimensioner var som vi ska se intimt sammanvävda.

För att analysera det gudomliga föräldraskapet fokuserar jag i katekesutvecklingarna på det första budet om att inte ha andra Gudar vid sidan av Gud, på första trosartikeln om Gud som Fader och på den fjärde bönen i Herrens bön om att få sitt dagliga bröd. Vad gäller det mänskliga föräldraskapet blir det särskilt viktigt att analysera det fjärde budet om att akta sina föräldrar och den hustavla som avslutar katekesen. Utifrån bibelcitat delar hustavlan i huvudsak upp verkligheten i tre olika stånd: det kyrkliga, det politiska och det hushålleliga. Varje stånd är såsom hushåll sedan uppdelat i föräldrar och barn. Hustavlans stånd är inte uttryck för fasta sociologiska kategorier utan anger relationer och funktioner. En enskild individ intar olika roller i de olika stånden. En kung kan exempelvis vara åhörare (barn) i det kyrkliga ståndet men förälder i det politiska.

Det himmelska och jordiska hängde alltså ihop. En jordisk förälder representerade Gud i detta liv och hade ansvar att agera på ett sätt som inte väckte Guds vrede. I tidigmodern luthersk teologi fanns med andra ord en tydlig korrespondens mellan gudomligt och jordiskt föräldraskap, där det jordiska idealt borde motsvara det föräldraskap som Fadern utövade över hela skapelsen. Detta innebar samtidigt att det enligt Luther var viktigare att lyda Gud än människor i händelse av att den jordiska föräldern, som biologisk förälder, kung eller kyrkoherde, blev självvändig och med sitt handlande inte längre representerade det gudomliga föräldraskapet.³

Jag börjar med att presentera läroböckernas inledningar. Mot denna bakgrund arbetar jag sedan vidare med respektive katekesutveckling utifrån de särskilda nedslag jag nämnt ovan. Därefter kommer jag att sammanfatta och tydliggöra skillnader och likheter böckerna emellan. Avslutningsvis söker jag förklara dessa skillnader och likheter genom att relatera dem till de båda nordiska rikenas skilda historiska förutsättningar och utveckling.

---

3. Sasja Emile Mathiasen Stopa, "Honor Your Father And Mother': The Influence of Honor on Martin Luther's Conception of Society", i Bo Holm & Nina J. Koefoed (red.), *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018, 107–127.

Jag har för analysen valt två biskopar som båda är centrala i respektive rike. Från Danmark har jag valt Hans Poulsen Resen (1561–1638) i Själlands stift. Som exempel från Sverige har jag valt Laurentius Paulinus Gothus (Lars Paulsson, 1565–1646) i Strängnäs stift. Dessa två är generationsfränder och paralleller kan dras mellan deras respektive kyrkor och riket. De hade båda i respektive rike framträdande positioner inom akademi och kyrka.

Hans Poulsen Resens Børne-Lærdom

Hans Poulsen Resen var professor i teologi i Köpenhamn när han 1615 blev biskop över Själlands stift. I avsaknad av ett ärkebiskopsdöme fungerade biskopen i detta stift alltsedan reformationen som primas inom den evangeliskt lutherska kyrkan i Danmark och Norge. Resens livsgärning ramades förenklat sett in av ortodoxins teologiska seger, Christian IV:s krigsnederlag och påföljande krav på bättre sedlighet och fromhet i folklivet.⁴

Resen översatte *Luthers lilla katekes* från tyska redan 1608. Han kom dock senare fram till att en tidig latinsk skolutgåva representerade den ursprungliga och genuina katekestexten, vilket föranledde en ny översättning från latin till danska år 1616. Då Resen närmast verkar utgått från Luthers egna formuleringar som gudomligt inspirerade blev det för honom viktigt att de rätta ordalydelseerna skulle finnas tillgängliga på danska. Senare forskning har dock visat att Resens slutsatser byggts på missförstånd. Den ursprungliga utgåvan av *Martin Luthers lilla katekes* från 1529 var skriven på tyska. Resultatet av Resens misstag blev dock att den evangeliskt lutherska kyrkan i Danmark och Norge under lång tid skulle utgå från denna översättning från latin som delvis avviker från originalet. Øyvind Ropstad har exempelvis uppmärksammat att rubrice-

---

4. För Resen, se främst Bjørn Kornerup, *Biskop Hans Poulsen Resen: Studier over kirke- og skolehistorie i det 16. og 17. aarhundrede. D. 1 1561–1615*, København: Københavns Universitet, 1928. Med Resen som Själlands biskop var enligt Charlotte Appel den ortodoxa epoken inledd i Danmark. Charlotte Appel, *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, vol. 1. København: Museum Tusculanums Forlag, 2001, 121.

ringen över Luthers förklaringar inte längre hade formen av en fråga utan ersattes med rubriken "Det er".⁵

Resen publicerade under åren 1627 och 1628 två viktiga katekesutvecklingar till stöd för undervisning i stiftet: *Om Børne-lærdoms Visitatz* och den utvidgade *D. Morten Luthers lidle Catechismi oc Børne-Lærdoms VISITATZ*.⁶ Båda är lärarhandledningar för lärare och präster. Den fylligare utgåvan från 1628 blir viktig att undersöka i det som här följer.

Bröstmjolk för små barn

Resen inleder sin bok från 1628 med att citera Första Petrus brev 1:25, om att Herrens ord är eviga, och vers 2:1–5 om att avlägga ondska och att som nyfödda barn längta efter den rena andliga mjölken (*fornuftige og w-suigelige Melck*) för att kunna växa tack vare den och räddas. Vidare står i Petrus brev om att smaka Herrens fromhet (*Der som i ellers hafue smagit/ ad Herren er from*). Genom detta har barnet kommit till den levande stenen som är förskjuten av människorna men som är dyrbar för Gud. Därmed blir människorna till levande stenar i ett andligt hus (*bygges / som lefuende Steene / (ad vorde) et Aandeligit Huus [...] / et helligt Prestedom / ad ofre Aandelige Offer / som ere velbehagelige for Gud / ved Jesum Christum*).⁷

Resens inledande bibelord, om att dricka katekesen som bröstmjolk, sätter tonen för hela katekesen. Den kristne är ett litet barn som behöver färdig mat i form av det eviga oföränderliga Gudsordet.

---

5. Øyvind Ropstad, *Katekismens betydning og katekismeutgaver under ortodoxien: En undersøkelse av hvilken rolle katekismen spilte i kirkens arbeid under ortodoxien og en omtale av de katekismeutgavene som ble brukt i Norge fra denne perioden*. Oslo: Det teologiske Menighetsfakultet, 1977, 17–20, 61.

6. Øyvind Ropstad, *Katekismens betydning og katekismeutgaver*, 1977, 17–22, 59–67; Hans Poulsen Resen, *Om Børne-lærdoms Visitatz i almindelighed: Oc om eenfoldig Skriftemaal / med nogle nyttige Spørsmål der hos. Efter D. M. L. rette meening og vijs i dend HERRis Jesu Naffn*. København: Heinrich Waldkirch, 1627; Hans Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi oc Børne-Lærdoms VISITATZ: Med adskillige eenfoldige Paamindelser/ om hues/ efter leiligheden/ i en ret Evangeliske Kircke oc Christelig Forsamling kand være meest fornøden, noget viidløftigere ad udføris i almindelighed/ til en sand Guds Fryctis rette begyndelse/ daglig øfvelse oc evig Salighed. For Prouster, Prester, Degne, Substituter oc Skolemestere tillige*. København: Salomone Sartorio, 1628.

7. Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi oc Børne-Lærdoms VISITATZ*, 1628, opag. [första sidor], "Tild dend Christne læsere".

Gud som förälder

FÖRSTA BUDET OM ATT INTE HA ANDRA GUDAR VID SIDAN AV GUD

Före syndafallet älskade de första människorna sin "Skabere/ den ævige Fader / Søn / oc hellig Aand". Denna gemenskap med Gud har återigen öppnats genom att sonen tagit på sig straffet för alla synder. Resen upplyser om bibeltextens bildförbud och nämner att avguderi är detsamma som att lita på världsliga saker mer än på Gud. Tron öppnar möjligheten för människan att leva i Guds herravälde genom syndaförlåtelse och påföljande liv i andens kraft. Lagen fullkomnas i dem som lever i tron och inte vandrar efter köttet utan efter anden.⁸ I och med att Kristus försonat synden med Gud går det att leva som ett Guds barn.

FÖRSTA TROSARTIKELN OM FADERN

Innan jag presenterar Resens kommentar till den första trosartikeln måste en tidigare gjord iakttagelse vad gäller Sjölandsbiskopens tolkning lyftas fram. Anton Christian Bang har observerat hur Resens teologiska uppfattning om Gud som alltings upprätthållare påverkat dennes översättning från latin 1616. Resens översättning av förklaringen "omnia illa, alias peritura" lyder "alle de Ting, som ellers maatte forgaa". I Luthers latinska originaltext går orden "omnia illa" tillbaka på kropp, ögon, öron med mera som föremål för Guds uppehållelse. Bang noterar att "Resen derimod har oversat ordene som om de betegnede alle Tinge overhovedet, der uden at opholdes af Gud, maatte forgaa".⁹

Bangs slutsats är att Resen lät sin starka övertygelse om uppehållelsen präglade översättningen: utan Guds aktiva upprätthållande skulle *allt* skapat upplösas. Resen lyfter alltså på denna plats starkare fram Gud som uppehållande kraft än vad Luther gör.¹⁰

I Resens utveckling av första trosartikeln finner vi följande:

Hvorfor alle rette Guds børn skulle, over al natur og fornuft, alene efter lyden af Guds egne ord, enfoldigt og visseligt tro og

---

8. Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 2.

9. Anton Christian Bang, *Dokumenter og studier vedrørende Den lutherske katekismus' historie i Nordens Kirker II*. Christiania: W.C. Fabritius & sønner, 1899, 128.

10. Bang, *Dokumenter og studier*, 1899, 128, se även 72–74.

stadigt forlade sig på én Gud, som er den almægtige Fader, der med Sønnen og den Helligånd af intet har skabt alle ting endog de hellige usynlige engle, mennesket til tjeneste og bedste, og dem i sit billede efter sin lighed, ja med legeme, sjæl og ånd [...] hvilke han også opretholder med alt det andet mod den affældige Djævel og synden, som siden af egen vilje er kommet ind i verden tillige med døden [...] at de også således kunne omvendes til ham igen, ham derfor adlyde, tjene, love og prise, sådan som de er skabt dertil og det at bevise ind i al evighed.¹¹

Här betonas starkt hur den treenige Guden upprätthåller skapelsen i kamp mot djävul och synd. Här nämns också omvändelse som väg tillbaka till att leva i Guds eviga upprätthållelse. Omvändelse i den senare betydelsen av engångshändelse, var inte aktuell i luthersk teologi under denna tid, snarare betecknade begreppet ett ständigt pågående skeende i den kristnes liv.

DEN FJÄRDE BÖNEN OM DAGLIGT BRÖD

I den fjärde bönen i Herrens bön om dagligt bröd betonar Resen hur Gud vill upprätthålla den skapade kroppen genom dagligt bröd. Återigen utvecklas hur Gud kontinuerligt uppehåller sin skapelse:

Du, der så faderligt har givet os selve væsenet, det er legemet med sjæl og ånd ville endnu lige så rigeligt give os der foruden, og således derudover til med sådan, at vi kunne opretholdes, så længe du vil, at vi skulle leve her [...] For den som har givet liv og legeme, skulle han ikke give mad og klæder, så længe han ville [...].¹²

---

11. "Huorfor alle rette Guds Børn skulle / ofuer ald Natur oc Fornuft / aleeniste efter Guds egne ords liudelse / eenfoldeligen oc visseligen tro / oc stadeligen forlade sig paa een Gud / som er dend Almægtige Fader / der med Sønnen oc dend hellig Aand / af intet hafuer skabt alle ting / end oc de hellige usiunlige Engle / Menniskene till tienist oc bæste / oc dem i sit Billede / efter sin lignelse / ja med Legeme / Siel oc Aand [...] huilcke hand oc opholder med alt det andet imod den affældige Diefl / oc synden / som siden af egen vilie er kommen i Verden / med døden tillige / [...] ad de oc saaledis kunde omvendis til hannem igen / hannem derfor ad lyde / tiene / lofue oc prise / saa som de ere skabte der til / oc det ad bevijse / end i ald ævighed." Citat från Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 3, II. "Til Visitatz Ofuer Troens Artickle".

12. "Du / der saa Faderligen hafuer gifuit os Væsenet sielf / det er Legemet / med Siel oc

På samma sätt som Gud såsom förälder erbjuder livet genom skapelsen, fortsätter Fadern också att upprätthålla och försörja det skapade livet med mat och kläder.

Mänskligt föräldraskap

För att nu gå vidare till hur det jordiska föräldraskapet utvecklas i anslutning till fjärde budet refererar Själlandsbiskopen i sin lärobok från 1628 helt enkelt till hustavlan: "Til det fjerde bud henhører de første fire store stykker i hustavlen, og siden det, som er om forældrenes og børnenes, ligeledes tjenernes og deres husherres embede osv."¹³

Fjärde budet och hustavlan hänger som vi kommer att se intimt samman även i Laurentius Paulinus Gothus svenska lärobok. Där återkommer hustavlan delvis redan i utläggningen av det fjärde budet. För att undvika upprepningar och samtidigt försöka klargöra innehåll kommer jag därför att redovisa de båda katekesarbetenas utläggningar om jordiskt föräldraskap utifrån hustavlans uppdelning av kyrkligt, världsligt och husligt regemente, även när jag senare presenterar Laurentius utläggning av fjärde budet. Här presenteras dock nu först Resens version av hustavlan.

Resen informerar i inledningen till sin hustavla om att Luther tagit fram hustavlan av bibelord som en liten husbibel att öva sig i för att alla och envar ska kunna betänka sin egen ställning och sitt eget ämbete i relation till andras motsvarande positioner. Hustavlan anger alltså den rätta ordningen och anbefalldes av Resen som utgångspunkt för andliga betraktelser över det mänskliga samlivet. Resen förespråkade att de unga först borde lära sig de bibelord som hörde till tredje ståndet: hus-

---

Aand / vilde endnu lige rundeligen gifue os der foruden / oc saaledis derofuer til med / sligt / ad vi kunde opholdis / saa længe du vilt / vi her lefue skulle[...] Thi dend som hafuer saa gifuit Lif oc Legemet / skulde hand icke gifue Mad oc Klæderne / saa lange hand vilde[...] Citat från Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 4, III. "Till Visitatz Ofuer Herrens Bøn".

13. "Til det fjerde Bud henhøre de første fire store stykker i Hustavlen / oc siden det / som er om Forældrenes oc Børnenes / Item / Tjeneres / oc deris Husherres Embede / etz." Med orden "första fyra [...] stycken", hänсыftas här sannolikt på det kyrkliga ståndets två delar av förkunnare och åhörare plus följande två delar i det världsliga ståndet av herrar och undersåtar. Citat från Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 3.

regementet. Sedan kunde de lära sig om kyrkoregemente och världsligt regemente, vilka ju inleder hustavlan.¹⁴

KYRKLIGT FÖRÄLDRASKAP

Biskopar, superintendenten, prostar, och deras medhjälpare bör enligt Resens hustavla inte ha några grova laster. De får inte leva i flergifte, de bör leva nyktert, vara beskedliga och skickliga på alla sätt och framstå som en rättrådig Guds hushållare. En präst bör undvara vin och stark dryck, inte vara benägen att argumentera och bör inte heller ha lust för hugg och slag, utan hellre lida orätt. En god herde bör som förebild inte heller vara girig. Resen följer här Luthers text med undantag för tillägget att en präst inte bara bör akta sig för vin, utan även för stark dryck mer generellt.¹⁵ Resen kompletterar dock därefter med en egen uppmaning om att en kyrkans förkunnare bör "lade sig nøje med, hvad Gud, hans rette Herre, ham ville tildele, og bruge det med taksigelse, bønner og velsignelse uden at tvivle på Guds forsyn og nåde på nogen måde".¹⁶

Resen fortsätter därefter till hustavlans lutherska ord om att en präst bör förestå sitt eget hus för att vara ett exempel för andra, om Gud ville välsigna honom med lydiga barn, som kunde uppfostras utan alltför mycket "kiaelenskab" och motstånd till all "skickelighed og adstadighed". En präst borde vidare enligt Resens lärobokstext inte beträda ämbetet förrän han är väl rotad i trons rätta bekännelse så att han kan föra många andra till Kristus, med sund och salig lärdom, mot det gift som kommer av djävulen i naturen och som lett så många till död och fördärvelse. Prästen behöver alltså kunna argumentera väl mot kättarna. I anslutning till Luthers förord till sin lilla katekes kommer ett stycke om prästers ansvar för kyrkotukt, vars upprätthållande var särskilt viktigt i den yttersta tid Resen ansåg sig leva i.¹⁷

---

14. Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 9, III. "Till Visitatz Over Hustaflen".

15. Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 19, III. "Till Visitatz Over Hustaflen".

16. "lade sig nøje med / hvad Gud / hans rette Herre / hannem vilde tilføye / oc det bruge med Taksigelse / Bøner og Velsignelse / tuiflendis intet paa Guds Forsuin oc Naade in nogen Maade". Citat från Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 9, III. "Till Visitatz Over Hustaflen".

17. WA 30:1, 397–398; Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 9, III. "Till

Resen återger härefter Luthers bibelbaserade ord om att en arbetare är värd sin lön. Här specificerar han att endast de som predikar evangelium och använder lagen till omvändelse, kvalificerar sig för underhåll.¹⁸

Hans Poulsen Resen avviker från Luther på flera sätt i detta stycke om det lärande ståndet. Här finns som citerats ett tillägg om att kyrkans förkunnare bör lita på Guds försyn och upprätthållelse. Detta fokus på Gud som skapare och upprätthållare återkommer även i det att Resen inte bara likt Luther enkelt uppmanar sina präster att uppfostra sina barn, utan också menar att Gud kan välsigna dem med lättuppfostrade barn. Det är Gud och inte den enskilde föräldern som framställs som ytterst ansvarig för goda och föredömliga barn. Resen kompletterar även Luthers raka ord om att ha god kunskap för att kunna argumentera mot vantro genom att fylla ut att prästen bör skydda den sunda läran mot djävulens och naturens gift. Dessa ord om gift finns inte i Martin Luthers originaltext. Som visats lyfte Resen också fram prästernas viktiga ansvar för kyrkotukt.¹⁹ Resens bruk av begreppet omvändelse har dock inte någon motsvarighet i *Luthers lilla katekes*.²⁰

DEN VÄRLDSLIGA MAKTEN SOM FÖRÄLDRASKAP

I Luthers hustavla ansvarade den världslige fursten för det straff som måste verkställas vid lagbrott. Så mycket mer utvecklar inte Luther detta. Resen går dock lite längre. Enligt honom är makten insatt på grund av människans svaghet. Resen lyfter till skillnad från Luther fram möjligheten för furstar att uppmana sina undersåtar till omvändelse. Resen skriver vidare att även hedningarna befinner sig i maktförhållanden som är insatta av Gud. Själlandsbiskopen lyfter fram att aposteln Paulus påmint de kristna i Rom om detta, vilket var viktigt då dessa kristna levde under en hotande hednisk världslig överhet och inte kunde räkna med att få skydd av denna världsliga makt.²¹

Visitatz Over Hustaflen I”

18. WA 30:1, 398; Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 9, III. ”Till Visitatz Over Hustaflen II”.

19. WA 30:1, 397–398; Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 9, III. ”Till Visitatz Over Hustaflen I”.

20. WA 30:1, 398; Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 9, III. ”Till Visitatz Over Hustaflen II”.

21. WA 30:1, 399; Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 9, III. ”Till

FÖRÄLDRASKAP I HUSHÅLLET

I hustavlans tredje avdelning om det ekonomiska ståndet skriver Resen inledningsvis om den äkta mannen och dennes hustru. I *Luthers lilla katekes* står som följer:

För äkta män.^[22] 1 Petri brev 3:7; Kolosserbrevet 3: 19. Ni män, bo med era kvinnor med förnuft och ge kvinnorna som det svaga verktyget sin ära som medarvingar till livets nåd, på det era böner inte blir förhindrade
[...] och var inte bittra mot dem.^[23]

För äkta hustrur.^[24] Efesierbrevet. 5: 22; 1. Petri brev. 3:1, 6. Hustrurna vare sina män underdåniga såsom Herren [...], såsom Sara var lydig Abraham och kallade honom herre, vars döttrar ni har blivit, så ni gör gott och inte fruktar för något ont.^[25]

Resen kompletterar orden till de äkta männen på följande sätt. Männen "skulle bo oc holde Huus med deris Hustruer efter Forstand". Biskopen lägger dessutom till att männen bör bemöta kvinnorna med hövlighet och finhet "inden oc uden seng", i gärning och ord, eftersom de är nådens medarvingar, till att leva i Gud, med Kristus, vår själs rätta brudgum och Herre ²⁶

Det som skiljer mot Luthers text är att en man inte bara ska bo utan också bör "holde Huus" med sina hustrur på sådant sätt som Herren själv umgås med sin församling. Att mannen bör umgås försiktigt med

---

Visitatz Over Hustafæn III".

22. "Den Ehemennern". Citat från WA 30:1, 400.

23. "Ir menner, wonet bei ewrn weibern mit vernunft und gebt dem weiblichen als dem schwachen werckzeug seine ehre als miterben der gnade des lebens, auff das ewer gebet nicht verhindert werde. Inn der ersten Epistel Petri am dritten Capitel. Und seid nicht bitter gegen sie. Zun Coloss. Am dritten Capitel." Citat från WA 30:1, 400.

24. "Den Ehefrawen". Citat från WA 30:1, 400.

25. "Die weiber seien unterthan jren Menneren als dem HERRN, wie Sara Abraham gehorsam war und hies in Herr, Welcher töchter ir worden seid, so jr wohl thut und nicht so fürchtet fur einigem schewsal. Inn der ersten epistel Petri am dritten Capitel." Citat från WA 30:1, 400.

26. WA 30:1, 400, "i Gierning og Ord / efter som de ere Naadens Medarfuinge/ til ad lefue i Gud / med Christo / voris Sieles rette Brudgom oc Herre". Poulsen Resen, *D. Morten Luthers litle Catechismi*, kap. 9, III. "Till Visitatz Over Hustafæn V".

sin kvinna i gärning och ord "inden oc uden seng" är alltså även det ett tillägg.²⁷

Vad gäller orden om den äkta kvinnan skriver Resen likt Luther att kvinnan ska vara mannen underdånig. Han lägger dock till att detta inte bör ske av rädsla och argumenterar för att både man och kvinna gemensamt (tillige) bör tar ansvar för det som följer med äktenskap och hushållning.²⁸

I beskrivningen av föräldrarnas roll avviker Resen från Luthers uppmaning att hålla barnen i "Zucht und Vermahnung" ("tukt och förmaning") genom att istället skriva att de bör hålla barnen i tukt och lära. Han skriver dock att föräldrarna även bör förmana barnen dagligen så att de i håg och sinne lever efter Herrens Jesus vilja och ande.²⁹ Då föräldrarna är läroförmedlare bör de även av barnen äras som andliga föräldrar som förmedlat tron till sina barn.³⁰

För de unga lyfter Resen ödmjukheten som viktig då Gud inte vill tillåta högmodighet. Resen hänvisar vad gäller "de Unges Embede" till skillnad från Luther till Jesus Syraks vishet 6:35 med uppmaningen att de unga bör vara de äldre och åldringar underdåniga, och hänvisar också till Filipperbrevet 2:2 om att vara eniga och ödmjuka. Orden om att ungdomen bör ödmjuka sig under Guds väldiga och kraftiga hand i hans majestäts åsyn är unika för Resen. Den apokryfiska Jesus Syraks vishet var populär i det Lutherska Europa under tidigmodern tid. Hilding Pleijel har hävdad att denna bibelbok samklingade väl med bondekulturen. Dess nyktra och världsbejakande levnadsvisdom skulle komma att genomsyra allmogens tankevärld och talesätt. Jesu Syraks bok var så populär under 1600-talet att den utkom i särtryck.³¹

---

27. WA 30:1, 400, Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 9, III. "Till Visitatz Over Hustafeln V".

28. WA 30:1, 400, Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 9, III. "Till Visitatz Over Hustafeln VI".

29. WA 30:1, 400, Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 9, III. "Till Visitatz Over Hustafeln VII".

30. WA 30:1, 400, Poulsen Resen, *D. Morten Luthers lidle Catechismi*, kap. 9, III. "Till Visitatz Over Hustafeln VIII".

31. Hilding Pleijel, *Husandakt, Husaga, Husförhör*. Stockholm: Diakonistyrelsens bokförlag, 1965, 131; Hilding Pleijel, *Bibeln i svenskt fromhetsliv*. Lund: C.W.K. Gleerups förlag, 1941, 22, 25, 28–29, 43–44.

Vad gäller änkor så lyfter Resen församlingens ansvar för dessa. En änka som inte var from kan dock inte räkna med omsorg. Änkornas roll som förebedjare formuleras inte lika tydligt som hos Luther.

Resens hustavla avslutas likt Luther med den allmänt riktade uppmaningen om att älska sin nästa såsom sig själv. Resen avviker dock från Luther genom att betona att denna kärlek inte kan komma till stånd utan det hjärtelag som finns hos den pånyttfödde som har fått syndernas förlåtelse genom tron på Kristus.

Resen betonar likt Luther kärleken som det allmänna sammanhållande bandet i församlingen oberoende av stånd och ämbete. Det som är annorlunda gentemot Luther är alltså betoningen av pånyttfödelsen, och att hustavlan avslutas med uppmaning till bön. Den vers om att lära sig varje lektion som avslutar Luthers hustavla, finns inte med.

Sammanfattning

I Hans Poulsen Resens katekesutvecklingar betonas Gud som tillvarons starke *upprätthållare*. Gud är det aktiva subjektet. Denna gudsbild var allmän i samtida luthersk teologi. Resen betonar dock temat mycket starkt, vilket på olika sätt kommer fram i både översättning och kommentar. Detta blir tydligt i Resens behandling av första trosartikeln, men återkommer också i uppmaningen till förkunnare att tro på Guds omsorg och att Gud ska ge dem lydiga barn. Kopplat till denna starka betoning av uppehållelsen lyfter Resen fram behovet av *omvändelse* till rätt tro. Därigenom öppnades möjlighet att leva i Guds upprätthållande herravälde genom syndaförlåtelse och påföljande liv i andens kraft. Resen avslutar hela katekesutvecklingen med påståendet att uppmaningen till att älska endast kan fullgöras av de pånyttfödda som fått tron och det rätta hjärtelaget efter syndernas förlåtelse. Detta fokus på omvändelse till rätt lära återkommer när Resen på ett unikt sätt lyfter de världsliga herrarnas möjlighet att uppmuntra till omvändelse och framhåller att föräldrar bör hedras för att de rätt förmedlat läran till sina barn. Det är vidare intressant notera att Resen för de unga utifrån Jesus Syraks vishet formulerar en starkare bild av underdånighet. Hustavlan är ju annars nytestamentlig till sin karaktär.

Till bilden av Gud och det andliga som det verkliga hör att Resen

trodde sig leva i den yttersta tiden. Detta återspeglas i kontrastering av det andligt evigt sanna som skulle bestå och det materiella som var förgängligt. Till denna grunduppfattning om en andlig evighet kanske Resens betoning av plikten att lyda även hedniska furstar kan kopplas. Bakom den hedniska fursten fanns ändå Gud.

En annan accentskillnad gentemot Luther återfinns i synen på könen, där Resen lyfter fram kvinnans roll starkare än Luther. Detta återkommer i hustavlan, där hustruns roll som medansvarig i styrande av hushållet träder fram tydligare än hos Martin Luther. Den ömsesidiga respekten makarna emellan får hos Resen också tydligare uttryck. En detalj att notera är att änkornas roll som förebudare inte är så uttalad. Däremot lyfter Resen starkt ansvaret att omhänderta änkorna. Sammanfattningsvis framstår Gud som den viktige hushållsfadern i tillvaron, till vilken den rätta tron öppnar dörren. Bjørn Kornerup menar att Resen erbjuder ett

billede af den strenge Supranaturalist, der fast forankret i en luthersk-ortodoks skriftforstaaelse afviser baade Katolicismens Traditionalisme, Svaermernes Subjektivisme og Calvinismens paastaende Rationalisme, i det han overalt som Modsaetning hertil fremhaever den troendes, paa bibelordet byggede, aandelige forstaaelse.³²

Enkelt uttryckt formulerar Resen en uppfattning om Gud som det ytters- ta subjektet, den kosmiske husfadern. Tillgång till barnskap under detta herravälde erbjuds genom omvändelse till tro på den sanning som finns i den bibliska läran. Verkligheten såsom i grunden andlig blir därmed viktig. Jag kommer att utveckla detta i sitt kyrkohistoriska sammanhang. Först presenterar jag dock Laurentius Paulinus Gothus svenska lärobok och vad den har att säga om hushåll och föräldraskap. Den svenska läroboken erhåller något större presentationsutrymme än den danska. Bakom detta ligger det faktum att Laurentius Paulinus Gothus är så mycket mer mångordig.

---

32. Kornerup, *Biskop Hans Poulsen Resen*, 1928, 40.

Laurentius Paulinus Gothus *Gyldene clenodium*

Laurentius Paulinus Gothus var professor i logik, matematik och astronomi och rektor för Uppsala universitet. Han blev biskop i Strängnäs stift 1608, vilket nästan 30 år senare skulle följas av att han utnämndes till ärkebiskop i Uppsala. Denne biskop brukar likt Resen betecknas som en av den lutherska ortodoxins hängivna banérförare. Jag kommer här att fokusera på hans katekesutgåva från 1631, *Thesaurus catecheticus*, på svenska *Gyldene clenodium*, som var en handbok för prästernas katekesundervisning. Biskopens första försök att skriva en katekes hade resulterat i en gigantisk utgåva i hela sju band om 3 700 sidor som utkom mellan 1617–1630 under titeln *Ethica Christiana*. För att få till en fungerande lärobok i mer smidigt format hade han nu år 1631 istället kondenserat denna *Ethica Christiana* till *Thesaurus Catecheticus*, som begränsades till 440 sidor.³³

Laurentius utgav sedan en ännu mer förkortad katekes för vanliga församlingsbor med titeln *Clenodium*. Denna brukades i Strängnäs stift. Det är viktigt att här upplysa om att Laurentius var mycket fri i sitt redigerande av katekesen. Han ansåg nämligen att det enbart var katekesens skriftord, exempelvis de tio budorden, som utgjorde den egentliga katekesen såsom ”summan o mårgen av den heliga Skrift”. Han ansåg sig därför även kunna ändra i Luthers frågor till dessa skriftord.³⁴

Luthers katekes och undervisning som förebildlig

I förordet till *Thesaurus catecheticus* från 1631, som samtidigt dedikeras till Gustaf II Adolf, skriver biskop Laurentius Paulinus Gothus in sig i en etablerad reformatörisk berättelse. I en medeltid av kyrkligt förfall med pilgrimsresor, skärseldslära och avlatsbrev förbarmade sig Gud och sände Luther som den nya tidens Elia. Berättelsen lyfter fram Martin Luthers

---

33. Herman Lundström, *Laurentius Paulinus Gothus: Hans lif och verksamhet. 1–2 (1565–1637)*. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1893. För en nyare studie där Laurentius har en central roll, se främst Erland Sellberg, *Kyrkan och den tidigmoderna staten: En konflikt om Aristoteles, utbildning och makt*. Stockholm: Carlsson, 2010; Olle Hellström, ”Laurentius Paulinus Gothus”, *Svenskt biografiskt lexikon* vol. 22, 1979, 369.

34. Lindholm, *Catechismi förfremielse*, 1949, 151–152; Hellström, ”Laurentius Paulinus Gothus”, 1979, 270–273

frustration över den stora okunnighet som uppdagades i samband med dennes visitation i Sachsen, som orsakade att reformatorn författade två katekeser. Med denna händelse etablerades enligt Laurentius en ordning i de evangeliska kyrkorna där biskopar och deras betrodda genom särskilda och allmänna visitationer energiskt började framställa, driva och förklara katekesen och examinera, förhöra och rannsaka åhörarna.³⁵ Stiftet utgjorde alltså viktiga nav för att befästa evangeliet och här skriver biskop Laurentius Paulinus Gothus in sig själv i denna verksamhet:

Sådan nödtorftig Ordning med Katekesundervisning och förhör, är företagen och vidmakthållen på den nogaste [sätt] uti detta lovliga Strängnäs Stifts Församlingar, både i Städer och på Landsbygden allt från A.C. 1609, den 14 Februari då jag ovärdig trädde till dess Inspektion och än till denna dag: ska också det samma hädanefter och så länge Gud nådigast täcks min ringa tjänst i denna Kallelsen bruka, genom den H. Andes rika hjälp och bistånd, på det trognaste fortsättas och bli efterföljd.³⁶

Laurentius skriver att han på grund av att prästerskap och allmoge i Strängnäs stift inte var vana vid sådana kateketiska rannsakingar och visitationer som biskop hade uppmanats att författa en lärobok. Det fanns enligt biskopen behov av enhetlig undervisning inom stiftet, så att ungt folk som rörde sig mellan socknar inte skulle bli förbistrade i sin kunskap. Han avslöjar vidare att hans första försök "emot mitt uppsåt" råkat resultera i den monumentala *Ethica Christiana*. Föreliggande *Thesaurus Catecheticus* utgjorde dock ett försök att presentera en förkortad version.³⁷

Inledningen avslutas med några ord om hur evangeliets ljus sprids

---

35. Laurentius Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus tam theoreticus, quam practicus: Thet är, Gyldene clenodium, thervtinnan catechismi, bådhe läras och öfningz grundtliggha förklar- ning [...] författas. [...].* Strängnäs: Joh. L. Barkenius, 1631, "Præfatio Dedicatoria".

36. "Sådana nödtorftigh Ordning medh Catechismi Underwijsning och förhör / är företagen och på thet nogaste wid macht hallen / uthi thetta loflighe Strengnes Stichtz Församlingar / både i Städh och på Landzbygden / alt ifrån A.C. 1609. Then 14. Februarij, tå Jagh owerdig inträdde til thes *Inspection*, och än til thenne dagh: Skal och theslikes hedanåth / och så länge GUDh nådigst teckes min ringa dienst vthi thenna Kallelsen brwka / genom thens H. Andes mildrijka hielp och bijsånd / på thet troligeste *continueres* och efterkommen warda." Citat från Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, "Præfatio Dedicatoria".

37. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, "Præfatio Dedicatoria"; Hellström, "Laurentius Paulinus Gothus", 1979, 273

under Gustaf II Adolf. Katekespublikationen återger Guds ord och den sanna evangeliska läran, som kungen befordrat med ny bibelutgåva och stöd till Uppsala universitet. Biskopen ber till sist om Guds välsignelse över Gustaf II Adolf för dennes försvar av Guds ord och församlingar gentemot Svea rikets tyranniska fiender och motståndare.³⁸

Laurentius Paulinus Gothus inledande berättelse om katekesundervisning som nyckeln till god ordning och om Luthers förebildliga roll för det kyrkliga lärostandets kunskapsförmedling och kunskapskontroll, sätter tonen för läroboken. Medan Resen utgår från läsaren som ett spädbarn är det den vuxne kunskapsförmedlaren i kyrkans tjänst som intresserar Laurentius. Kyrkligt föräldraskap, snarare än barnskap utgör grundperspektivet.

*Himmelskt föräldraskap*³⁹

FÖRSTA BUDET OM ATT INTE HA ANDRA GUDAR VID SIDAN AV GUD
Laurentius Paulinus Gothus följer vad gäller det första budordet Luthers förklaring genom att nämna att budet uppmanar till att frukta och ära Gud. För Resen räcker det med att varna för att lita på världen mer än Gud, men hos Strängnäs-biskopen varnas det utförligt för andra religioners gudar och för dyrkan av satan. Laurentius varnar även för att göra mat och frosseri till sin Gud. Han betonar Guds herravälde genom att nämna att det är viktigt att lyda Gud mer än mänskliga makthavare.⁴⁰ Hänvisningar till Jesu Syraks vishet är liksom hos Resen vanliga.

FÖRSTA TROSARTIKELN OM FADERN

I utläggningen av första trosartikeln presenterar Laurentius Paulinus Gothus utförligt de tre gudomliga personerna, Gud som Fader, skapelsen, Guds försyn, änglarna, människorna, Guds andliga välgärning och människors tacksamhet. Han använder ord om Guds försyn vad gäller

---

38. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, "Præfatio Dedicatoria"; Hellström, "Laurentius Paulinus Gothus", 1979, 273.

39. Före de tio budorden lyfte Laurentius Paulinus Gothus självständigt in Andra Mosebokens inledande Gudsord med en egen förklaring, se Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 18–19.

40. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 19–30, se särskilt 26.

relationen till skapelsen, att jämföra med Resens starkare ordval: upprätthållande. Hur djävulen konkret motverkar Guds skapelse är viktigt för Strängnäs biskopen att nedteckna. Vad gäller det världsliga regementet kan djävulen motverka ordningen genom krig och blodsutgjutelse. Satan kan även skada hushåll genom att hindra äktenskap och orsaka vedermödor såsom sjukdomar, våld, våldsverkan, tjuveri, med mera.⁴¹ Jämfört med Resen konkretiseras alltså kampen mellan gott och ont på ett utförligare sätt.

DEN FJÄRDE BÖNEN OM DAGLIGT BRÖD

Laurentius Paulinus Gothus ansluter i sin kommentar till den fjärde bönen i Fader vår till Luthers breda inkluderande definition av dagligt bröd som innefattande "[v]ärldsliga tvenne huvudstånd såsom 1. Hushållning, till vilken hör Man och kvinna, barn och tjänstefolk [...] 2. Politisk Överhet, genom vilket landets innevånare bor med frid/fred [...]".⁴² Om Resen framför allt utvecklade brödets roll för Guds upprätthållande enligt sin vilja, finner vi hos den svenske biskopen alltså snarare Luthers fokus på brödet i bredare betydelse av ett fungerande hushåll.

Mänskligt föräldraskap

Laurentius Paulinus Gothus presenterar under fjärde budet de olika stånd som Gud förordnat bland människorna för att gudfruktighet, dygd, ära och disciplin ska kunna upprätthållas.⁴³ Gud har inrättat tre stånd, närmare bestämt kyrkoståndet, politiskt eller världsligt regemente och husregeringen. Laurentius förklarar att det alltid finns två olika kategorier i alla stånd, dels de "Höghare" såsom fäder, föräldrar och herrar, dels de "Nidrigare", det vill säga de lägre som är de undergivna och kallas barn. Efter detta konstaterande går han in på vilka dessa höga personer och föräldrar är i respektive stånd. I kyrkoståndet nämns församlingens alla lärare och predikanter samt "tuktmästare" i akademier, kollegier och

---

41. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 159–186, se särskilt 178–179.

42. "Werdzliche twende Huffwdstand / såsem. 1. Hwsholdning / til hwilken höra: Man och qwinna / barn och tienstefolk [...] 2. Politisk Öfferhet / genom hwilken Landzens Inbyggjare boo med fridh" Citat från Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 261.

43. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 53.

skolor.⁴⁴ Inom det världsliga regementet nämns alla regenter och överhetspersoner. I husregeringen nämns först biologiska föräldrar, därefter fosterfäder, förfäder, gamla, förmyndare, föreståndare, husbönder, matfäder, matmödrar och avslutningsvis konstnärer, hantverkare och ämbetsmän. De högre personernas och fädernas ämbete preciseras: de som fått äran att vara fader i alla stånd ansvarar för sina underhavandes kroppsliga och andliga välfärd.⁴⁵

Laurentius Paulinus Gothus inleder likt sin danske kollega hustavlan med att förklara att en den utgör en ordningsregel baserad på bibelord för varje stånd i församlingen, så att "hwar och en mhå haffwa nödtorfigh rettelse och förmaning / til att achta och wårda hwad hans Stand och embete kräfwet".⁴⁶

Alla tre stånden är jämlika såsom instiftade av Gud och nödvändiga. Laurentius utvecklar hur man ska förstå relationen mellan de andliga och politiska stånden. Dessa två stånd står i ömsesidig hörsamhetsförpliktelse till varandra (*Æqualitatu reciprocatio*). Här återfinns alltså den så kallade tvåregementsläran. En lärare måste enligt den predika utan hänsyn till någon människas höghet eller myndighet. I världsliga angelägenheter bör predikoämbetet vara den politiska överheten underdåligt, medan överheten måste visa predikoämbetet hörsamhet inom det andliga området. Den andliga makten utövas genom himmelrikets nycklar, det vill säga makten att förlåta, medan den världsliga styr med lagar.⁴⁷

KYRKLIGT FÖRÄLDRSKAP

De andliga fäderna ges i kommentaren till fjärde budet ett särskilt ämbetsansvar att flitigt undervisa i och förhöra sina åhörare om Guds ord, och då särskilt i katekesens stycken. De ska också utdela sakramenten, bruka himmelrikets nycklar, med allvar straffa alla obotfärdiga och predika ordet i tid och otid. De bör även försäkra de botfärdiga om Guds nåd, syndernas förlåtelse och den eviga saligheten. Med ett fromt leverne bör de därutöver inspirera sina åhörare till gudsfruktan.⁴⁸

---

44. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 54.

45. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 55.

46. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 380.

47. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 382–385.

48. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 56.

Laurentius ägnar en stor del av hustavlan åt att med egna ord utveckla läroståndets innebörd. Han inleder med att nämna kyrkoregerandet såsom instiftat av Kristus. Därefter kommer ett kapitel om predikoämbetet där författaren beskriver hur Gud styr sin församling både direkt och indirekt genom sina sändebud.⁴⁹ I ett kapitel beskrivs detaljerat hur en predikant bör förkunna och vara ett föredöme för andra. Även hustru, barn och husfolk förväntas vara förebilder i ord, uppförande och gärning. Laurentius skriver vidare i tydligare anslutning till Luthers hustavla:

Så ska en lärare vara ostrafflig, en hustrus man, vakande, nykter, sedlig som har lydiga barn med all ärlighet. Deras hustrur ska på samma sätt vara ärliga, inte vara förtalerskor [utan] nyktra [och] trofasta i allting.⁵⁰

Det anvisas även hur en predikant bör uppmana till daglig bättring och förvalta sakramenten. Tre saker hör enligt biskopen till en god ordning i församlingen: den tidigare nämnda nyckelmaktens rätta bruk, nödvändiga ceremonier och de fattigas uppehälle och befordring. Han skriver också att den kristna läran ska hållas vid makt genom prästmöten och visiteringar.⁵¹

I Laurentius Paulinus Gothus genomgång av läroämbetet beskrivs dessutom åhörarnas plikt, som består i vissa dygder och att ge lön till sin förkunnare. Dygderna innefattar att be för sina förkunnare, vörda dem och också hörsamma deras förmaningar. Belöningen ska företrädesvis ges i form av tionde av inkomst.⁵² Strängnäs-biskopen är med sina utförliga konkretioner självständig i sin beskrivning av prästens tjänst. Det är här särskilt värt notera att hela prästhushållet, inklusive prästfrun, lyfts fram som förebildligt.

---

49. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 386–395.

50. Så skal nw en Lärare wara ostraffeligh / ena Hustrors man / wakande / nöchter / si-
dugh. Then lydigh barn haffwer / medh alla ährlighet... Theras Hustror sammaledes / skola
och ährlige wara / icke förtalerskor / nöchter / trofaste i all ting. Paulinus Gothus, *Thesaurus
catecheticus*, 1631, 397.

51. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 395–402.

52. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 402–406.

En regent bör enligt Laurentius Paulinus Gothus kommentar under fjärde budet försäkra sig om att Guds rena ord och en sann gudstjänst upprättas och uppmuntras. Regenten bör även värna kyrkor, akademier, kollegier och skolor och försörja deras personal. Allmänna böne- och fastedagar, kyrkomöten och visitationer ska påbjudas. Det är viktigt för den världsliga makten att instifta rättmätig lag och ordning för att skydda de fromma och straffa de ogudaktiga, så att var och en kan utföra sitt ämbete i sitt stånd och försörja sig. Därav följer ett behov av att upprätthålla rättsväsendet och försvara landet och undersåtarna. Regenten får inte heller betunga undersåtarna med alltför mycket beskattning så att dessa utarmas.⁵³

Även hustavlan innehåller en noggrann redogörelse för det politiska ståndet. Laurentius betonar inledningsvis det världsliga ståndets centrala roll för att upprätthålla ordningen. Det politiska regementet är instiftat enligt skriften där det står att Herren regerar genom furstarna på jorden och att ingen överhet finns utom den som kommer från Gud. Överheten bör försvara och främja den sanna religionen genom förhör och rannsakingar hos både lärare och åhörare i rikets alla församlingar, skolor, kollegier och akademier. I överhetens uppgift ingår även att skydda religionen genom kristliga rådslag som hålls i riksdagar, prästmöten och konsistorier om religionens huvudartiklar. Det åligger vidare överheten att ansvara för god ordning i församlingen.⁵⁴

Laurentius ställer sig frågan hur överheten bör säkra undersåtarnas kroppsliga välfärd. Svaret blir att hålla undersåtarna i en god inbördes ordning och skydda dem från utländska fiender. Överhetens medel för att upprätthålla ordningen utgörs enligt biskopen av lagar och statuter, som inte bör bygga på människans förmörkade förnuft utan på den fullkomliga vishetens och rättfärdighetens grund som finns i Guds budord. Han lyfter också fram goda bibliska exempel på hur bra det gått för gudfruktiga kungar.⁵⁵ Vidare poängterar han att lagens grund utgörs av vishet och rättfärdighet. Rättvis uppdelning bildar grund för ordningen

---

53. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 56–57.

54. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 406–410.

55. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 410–411a.

i olika stånd: "så att var och en aktar sitt eget stånd och Närings grepp, och ingen träder uti en annans hantering, eller på något sätt förhindrar hans lägenhet och fördel."⁵⁶

Att Gud står på den svenska maktens sida antyds genom biskopens ord om att "underligha" segrar vunnits i den militära striden.⁵⁷

Det är undersåtarnas plikt att visa vördnad för överheten eftersom makten är insatt av Gud. Inre vördnad bör finnas i hjärtat. Utvärtes bör vördnad visas med ord och rätta titlar. Till det yttre hör även beteenden som att buga, knäböja och visa andra tecken på ödmjukhet.⁵⁸ Strängnäs-biskopen skriver dock att undersåtarna inte är förpliktigade att lyda överheten om dess befallningar går emot Guds ord, gudfruktigheten, trons bekännelse, samvetet eller ärligheten. I sådana fall är undersåtarna tvärtom förpliktigade att "plat ingen Hörsamhet them bewijsa". Biskopen nämner här att det i yttersta fall handlar om att undvika ogudaktiga påbud. Olydnaden legitimeras genom att Gud befallt att det ska vara omöjligt att tjäna två herrar, att överheten är förpliktigad att lyda Gud och inte kan vara herre över undersåtarnas samveten. Laurentius nämner också gudfruktiga föredömen som visat överheten olydnad, exempelvis de hebreiska barnmorskor (jordgummor) som under fångenskapen i Egypten inte löd Farao utan lät de nyfödda sönerna leva. Han visar hur denna fromma olydnad belönats av Gud och hur hycklare straffats.⁵⁹

FÖRÄLDRASKAP I HUSHÅLLET

Efter de kyrkliga och politiska stånden kommer Laurentius Paulinus Gothus under det fjärde budet in på hur föräldrar bör säkra välfärden för sina barn och för sitt husfolk. För det första nämns att det är föräldrarnas plikt att lära barnen Guds ord och katekesen. De bör vänja dem att läsa "Bordslexor", morgon- och aftonböner.⁶⁰ De bör också ta med barnen till kyrkan och sedan förhöra dem. Barnen bör hållas under vad biskopen benämner som skälig aga, så att de växer till i goda seder, tukt och ärlighet.

---

56. "så at hwar och en achter sit eghet stand och Närings grep/ och ingen trädher uthi ens annars Handtering / eller på någhot sett förhindrer hans lägenhet och fördel". Citat från Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 412a.

57. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 412–411b [felpag.].

58. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 413.

59. 2 Mos 1:17; Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 414–416.

60. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 57.

Föräldrarna ska se till att barnen förkovrar sig för framtida tjänster och att de ingår äktenskap i vuxen ålder.⁶¹

Under fjärde budet presenteras därefter hushållens underlydande personer. Dessa är inom hushållet "Kötzlighe" barn, foster- eller styvbarn, svenner, ynglingar och tjänstefolk. Barnen ska passa sig för att förakta och förtörna föräldrarna eller herrarna.⁶² Alla underlydande och barn bör istället hedra och ära sina överordnade.⁶³

Laurentius lyfter även vad gäller det enskilda hushållet fram vad han kallar för den apostoliska regeln, om att utifrån Apostlagärningarna 5:29 lyda Gud mer än människor – om det är så att föräldrarnas eller herrarnas befallning går emot Guds ord, lag och rätt, dygd och ärlighet. Jesusorden i Matteus 10:37 om att den som älskar sin far och mor mer än mig, inte är värd att tillhöra mig, blir viktiga i sammanhanget. Efter detta stycke levereras föredömliga bibliska exempel på dem som inte lytt otillbörliga befallningar, följt av bibelord om lydiga barn och undersåtar. Laurentius förklarar som avslutning på fjärde budet att Gud håller fast vid löftet om välgång och långt liv.⁶⁴

I hustavlan behandlar Laurentius Paulinus Gothus det enskilda hushållets föräldraskap under beteckningen husregering.

Laurentius inleder med att förteckna vilka olika personer som finns i hushållningen, "Vilka sinsemellan har en inbördes, av och an vankande samhällighet och affektion, med den ene förorsakad av den andres villkor och tillstånd." Dit hör äkta makar, män och kvinnor, ensörjande, änklings-

---

61. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 58–59.

62. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 59–60.

63. Denna heder består av fem dygder: 1. Att hålla i vördnad, 2. Tjäna, 3. Lyda, 4. Älska, 5. Ha för ögonen. Laurentius Paulinus Gothus förklarar därefter att *vördnad* innebär att besinna att överhetens personer, stånd och ämbeten är tillförordnade av Gud för att de i hans ställe ska befordra vad som hör till vår timliga och eviga välfärd. Att *tjäna* sina föräldrar innebär att med högsta flit söka dessas bästa, fullfölja deras arbetes och närings handlingar och såväl närvarande som frånvarande driva på allt som kan ha framgång. Att *lyda* sina föräldrar innebär att godvilligt följa deras trogna förmaningar och inte företa sig något utan deras vetenskap, råd och samtycke – och att tåligt ställa sig under deras rättmätiga aga. Att *älska* sina föräldrar och herrar innebär att med tålmod "andraga" deras fel, och gärna visa dem välvillig tjänst, uppehälle och befordring när de är ålderstigna och oförmögna. Att ha *föräldrarna för ögonen* innebär att bevisa dem tillbörlig tjänst och ödmjukhet såväl med ord och åthävor som med gärningar och försvara dem gentemot allehanda förtal. Se Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 61–63.

64. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 63–64.

ar och änkor, föräldrar och herrar eller husbönder och matmödrar, barn, tjänstefolk, gamla och unga.⁶⁵

Äktenskapet beskrivs som en mans och kvinnas lagliga sammanfogande i ett oupplösligt förbund, av Gud instiftat till hans namns ära och människornas välbefinnande. I ett äktenskap bör de båda ställa sig till varandra på rätt sätt genom gudsfruktan och heligt leverne, sann kärlek och "ährsamhet" mot varandra.⁶⁶

Om Gud tar bort en av de båda genom döden ska den efterlevande med tålmod leva som änka eller änpling. Den överlevande bör undvika lösaktigt sällskap, otuktighet, och istället ställa sitt hopp till Gud och åkalla Honom och be natt som dag. Om åldern och hushållningen så fordrar ska dock ingen hindras att träda in i ett nytt äktenskap. Laurentius framhåller att husregenter är av båda könen. Det är för honom viktigt att dessa husregenter enligt sina namn av att vara fader och moder efter Guds befallning visar likvärdig omsorg om alla sina underordnade vare sig det handlar om biologiska barn eller tjänstefolk. Han ställer sig frågan om det är något som husbönder och matmödrar särskilt noga bör akta på i hushållet och kommer fram till att anställandet av tjänstefolk är avgörande. De som leder hushållet bör också tänka igenom hur hushållningen bäst ska kunna utvecklas, hur de kan sätta var tjänare i tjänst vid rätt tillfälle, vara måttliga i sina krav så att legofolket inte överbelastas, leverera bespisning till legofolket regelbundet och betala ut deras årslön. Laurentius uppmanar även husbönder och matmödrar att befordra trogna tjänare till giftermål, friheter och lägenheter. Avslutningsvis bör hushållsregenterna straffa och avvisa dem som är "skalkaktiga" (=som vill luras och bedra) och otrogna.⁶⁷

Tjänstefolk bör å sin sida särskilt tänka på att vara noga med att be Gud om en gudfruktig och rättsinnig husbonde innan de låter sig städslas. (Jansson ger för övrigt i sitt bidrag till denna antologi inblick i hur en enskild piga kunde agera gentemot undermåligt husföräldraskap). Tjänstefolk får enligt biskopen inte heller utföra sin tjänst på ett "klåp-

---

65. "Hwilka sin emellan haffwa en inbyrdes / aff och an wanckandes samhellighet och adfection, the medh thens Enes förorsakes utaff then Andras wilkor och tilstånd". Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 416.

66. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 417.

67. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 418–420.

aktigt" sätt, utan med kompetens utföra det som stadgan och husbondens befallning säger. De ska se till att ha rätt redskap och material inför en syssla så att inte arbetet fördröjs. Drängar och pigor i ett hushåll ska inte heller lägga över arbetsuppgifter på varandra. Den först tilltalade bör utföra arbetet.⁶⁸

I ett följande stycke behandlas gamla och ynglingar. De gamla med grått hår bör leva gudfruktigt genom att höra Guds ord, bruka nattvarden, be och lovsjunga. De bör också ge goda råd, undervisa och visa upp ett föredömligt leverne. Änkor bör vara goda "lärerskor" enligt citat från Titus brev. Denna roll finns varken hos Resen eller Luther. De yngre får å sin sida inte förakta de äldre.⁶⁹

I ett särskilt kapitel om näringsståndet reder Laurentius ut skillnaden mellan "Förwerffwelighe" och "Meddelelige" näringar. I den första kategorin handlar det om att skaffa sig det av mat och kläder som behövs för att hålla sig vid liv genom proviantering och hantverk. "Med delelig" näring består av handel och köpenskap. Här är exemplen många.⁷⁰ Laurentius Paulinus Gothus avslutar sin katekesutveckling med följande vers: "Allt detta är summan av förbundets Bok[...] alla de, som över denna Regel vandra, över dem vare frid och barmhärtighet ewinnerliga."⁷¹ Luthers avslutande ord om lektioner har bytts ut mot ord om tron som något att praktiskt leva efter.

Sammanfattning

Laurentius Paulinus Gothus katekesutveckling präglas genomgående av mångordighet och konkretisering av detaljer. De tre stånden beskrivs ingående enligt hustavlans ordning redan under fjärde budet och får alla ansvar att upprätthålla den sanna religionen. Den världsliga makten bör upprätthålla läran genom att underhålla och skydda församlingar, skolor, kollegier och akademier. Den enskilda familjen bör låta barnen gå

---

68. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 421–422.

69. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 423–424.

70. Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 425–430.

71. "Alt thetta är Summan aff förbundzens Book [...] Alla the / som effter Thenna Reglan wandra / öffwer them ware fridh och barmhertighet ewinnerligha. Citat från Paulinus Gothus, *Thesaurus catecheticus*, 1631, 432–433.

i kyrkan för att sedan förhöra dem om predikans innebörd. Prästerna kallas lärare och har ansvar för att utan filosofiska funderingar förkunnar ordet. Både läraren och dennes hustru utmålades som förebilder för andra. Prästfrun ges en egen roll i redogörelsen av läroståndet. Även på andra ställen lyfts kvinnans roll fram tydligare än hos Luther, exempelvis betonar Laurentius båda könsens roll för det enskilda hushållet. Han är också ensam om att lägga ut texten om hantverkare och handelsmän inom det tredjeståndets föräldraskap. För Laurentius blir det mycket viktigt med legitimitet och rättvisa. Han tillrättavisar pigor och drängar så att de inte lägger bördor på varandra och påpekar att husbönder måste ges skälig lön och rimliga villkor för sina anställda. Framför allt betonas plikten att lyda Gud mer än människor och det rätta i att trotsa makthavare som inte följer Guds vilja.⁷² Frågan om rättvis över- och underordning är aktuell i hela katekesutvecklingen. Det får inte skapas orätt vare sig från överhetens eller undersåtarnas sida. De äldre ska vördas av de yngre. Samtidigt är det viktigt att exempelvis äldre kvinnor lever heligt så att de kan fungera som goda förebilder åt unga kvinnor och som änkor kunna vara "lärareskor". Sammanfattningsvis framstår det lärandeståndet och ordets förkunnelse som en central impulsgivare för sammanhållning och ordning i hushållet. Laurentius var uppfylld av tron på att katekesen gör underverk genom att kunskap i trosläran, omfattad i ödmjuk lydnad och genom bibelordets inneboende kraft, skulle leda till ett sant kristet liv.⁷³ Stig Lidholm har kärnfullt slagit fast följande om Strängnäs biskopens stora läroboksprojekt: "Där speglas ett stycke 1600-tal med dess problem och missförhållanden, som catechismusundervisningen skulle rätta till."⁷⁴

---

72. Här kan Laurentius Paulinus Gothus syn på samhällsfördraget nämnas. Laurentius företrädde konsekvent Althusius lära om samhällsfördraget. Han utgick från att makten ursprungligen låg hos folket, som på vissa villkor överlätit den till monarken. Om denne bröt mot dessa hade folket genom sina representanter rätt att avsätta honom". Se Hellström, "Laurentius Paulinus Gothus", 1979, 374–375.

73. Hellström, "Laurentius Paulinus Gothus", 1979, 371.

74. Lidholm, *Catechismi förfremielse*, 1949, 151.

Katekesutvecklingar i två hushållsstater

Hans Poulsen Resens katekesutveckling inleds med bibelord om den kristna människan som ett spädbarn. Den lilla människan kontrasteras mot Gud Fader som den starke upprätthållande föräldern. Mellanled mellan den troende och Gud tecknas inte. Den lilla människan erbjuds att genom tron direkt ta del av det nya livet. I denna tro finns det sanna. Omvändelse till rätt tro bildar här ett viktigt tema. Om Danmark exempelvis skulle få en hednisk kung borde denne ändå åtlydas såsom uttryck för den ordning Gud har skapat. Resens katekesutveckling präglas av ett idealistiskt perspektiv, där den sanna ordningen är det andliga, medan det materiella är dess återspeglning. Läroboken lyfter inte fram möjligheter att lyda Gud mer än människor. Synen på det andliga som evigt och statiskt återklingar också i synen på *Luthers lilla katekes* såsom text. Det var för Resen så betydelsefullt att Luthers ursprungliga ord kom Danmark till del, att han lanserade en ny översättning av Luthers latinska utgåva av katekesen som han trodde var ursprungsversionen.

Laurentius Paulinus Gothus katekestext inleds med en bild av den undervisande och visiterande biskopen såsom en sann Luthers efterföljare. Det var efter visitation i Sachsen som Luther hade bestämt sig för att skriva sina läroböcker för att höja kunskapsnivån. I Laurentius *Gyllene klenod* blir sanningen en sak att ständigt förkunna, legitimera, höra och läsa. Bibeln tolkas aktivt för att teckna samtiden i dess helhet. Denna monumental ambition hade tidigast kommit till uttryck i katekesutvecklingen *Ethica Christiana* som omfattade flera tusen sidor. I Laurentius text framstår kyrkan som sanningens förvaltare och förmedlare, där åhörarna genom undervisning ska övertygas om det rättvisa och legitima. Läroboken lyfter ofta fram plikten att lyda Gud mer än människor i händelse av att de jordiska föräldrarna inte håller måttet. Strängnäs-biskopen ser följaktligen inte ens Luthers egna förklaringar som oföränderlig text, utan som föremål för redigering i syfte att bättre förklara katekesens egentliga texter, det vill säga dess bibelord och trosbekännelse.

Hans Poulsen Resen och Laurentius Paulinus Gothus delar dock trots alla skillnader ett viktigt ställningstagande. De ger båda kvinnan en mer erkänd roll i hushållet än vad Luther gör. Här föreligger antagligen

ett gemensamt nordiskt drag. Genushistorikerna Karin Hassan Jansson, Rosemarie Fiebrantz och Ann-Catrin Östman skriver utifrån ett helt annat empiriskt svenskt material följande: "The practices of work [...] point [...] to an understanding of early modern patriarchy as a 'parentarchy', with parents understood broadly as both biological and moral fathers and mothers."⁷⁵ De båda nordiska läroboksförfattarna stämmer alltså in i ett gemensamt förespråkande av "parentarchy".

Kan de konstaterade skillnaderna dessa författare emellan relateras till förutsättningar i deras samtid? Detta ska jag nu pröva genom en kyrkohistorisk komparation mellan Danmark och Sverige.

En kyrka inom en hushållsstat

Den danske kyrkohistorikern P.G. Lindhardt har lite drastiskt men träffande hävdatt att "kirke" inte var ett levande begrepp i Danmark före 1800-talet. Det kunde under tidigmodern tid beteckna byggnaden eller förstås i betydelsen av den religion som alla danska undersåtar var förpliktigade att ansluta sig till.⁷⁶

Förklaringen till detta är att den danska reformationen skapade en mer sammanhållen hushållsstat än vad som blev fallet i Sverige. Ett danskt envælde skulle också senare etableras och existera i kontinuitet från Fredrik III år 1660 tills det avskaffades 1849 i en fredlig revolution efter Christian VIII:s död.

Under tidigt 1600-tal fanns det i Danmark spänningar mellan olika reformatoriska åskådningar. Under teologisk påverkan från Philipp Melancthon infördes år 1604 i latinskola den så kallade Wittenbergs-katekesen. Denna katekes innehöll formuleringar om Kristi andliga och kroppsliga himmelsfärd som kunde tolkas som att Kristus inte kunde vara närvarande i nattvardens bröd och vin. Detta liknade kalvinsk teologi och skulle med tiden leda till en nattvardsstrid om Kristi närvaro i

---

75. Karin Hassan Jansson, Rosemarie Fiebrantz, & Ann-Catrin Östman, "Constitutive Tasks: Performances of Hierarchy and Identity", i Maria Ågren (red.), *Making a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society*. New York: Oxford University Press, 2017, 154.

76. Poul Georg Lindhardt, *Kirken igår og idag*. København: H. Hirschsprungs Forlag, 1955, 7.

sakramenten som Hans Poulsen Resen med stöd av kungen skulle gå segrande ur. Kung Christian IV stod därmed på ortodoxins sida och insåg att en konfessionell samling i den lutherska ortodoxins namn verkade integrerande. Kungens valspråk löd just "Fromhed styrker rigerne". Det danska reformationsjubileet 1617 under Resens ledning innebar en triumf för den lutherskt ortodoxa linjen.⁷⁷

Hans Poulsen Resen utvecklade djupa perspektiv på idéernas roll i sitt tidiga försvar för den lutherska ortodoxin. Han anslöt till kyrkofadern Augustinus och dennes kristna uttolkning av Platons idélära. Enligt Platon utgjorde idéerna den sanna verkligheten. Enligt Augustinus fanns dessa idéer hos Gud bortom tidens och rummets dimensioner. Resen utvecklade ett perspektiv på idéerna som oföränderliga och eviga former för allt skapat. Till varje ting i sinnevärlden finns en urbild inom idévärlden. Resen menade att alla idéer är skönare i sitt fullkomliga uttillstånd än i sina skapade avbilder. För Platon var idévärlden en evighetsvärld med egen existens. Enligt Augustinus utgjorde dock idéerna del av Guds väsen, hans eviga skapartankar, som sammanfattades i ordet (*logos*), som samtidigt var identisk med den evige sonen. Det var enligt Resen enbart via tron som människan kunde finna vägen till denna sanning av idéer.⁷⁸

Under 1620-talet skulle den danska hushållsstaten hotas i sina grundvalar. År 1625 engagerade sig Christian IV i de religiöst motiverade krigen på kontinenten. I slaget vid Lutter am Barenberge år 1626 led kungen ett stort nederlag mot de kejserliga och katolska styrkorna, med följden att Jylland ockuperades och härjades av kejserliga trupper under åren 1627–1629. Den stora krigskatastrofen tolkades som Guds straff för folkets bristande tro. Christian IV hade i krigets slutskede fått en vision av att Kristus led för folkets synder. Från statligt håll och i samförstånd med biskop Resen fattades ett antal beslut som skulle höja fromhetsnivån i riket. I skuggan av krigshärjningarna på Jylland utfärdades 1629 en kunglig förordning som skulle gripa djupt in i undersåtarnas vardagsliv. I varje socken skulle ett par av de mest gudfruktiga utses till prästens medhjälpare i att upprätthålla kyrkotukt. Vid påkommen synd kunde

---

77. Carsten Bach-Nielsen & Jens Holger Schjørring, *Kirkens historie: Bind 2*. København: Hans Reitzels Forlag, 2012, 258–259.

78. Kornerup, *Biskop Hans Poulsen Resen*, 1928, 422–424.

värdsliga straff användas. De som svor och bannade kunde exempelvis hamna i "gabestoken" (*straffstocken*). Särskilda årliga böndagar inrättades och år 1630 befallde kungen att husfäder skulle hålla dagliga morgonandakter. Katekesundervisningen framstod som det bästa medlet att skapa fromhet. Under 1640-talet infördes krav på uppvisad katekeskunskap för att få trolova sig.⁷⁹

Bokhistorikern Charlotte Appel återger två tydliga kännetecknen för den danska ortodoxin under Hans Poulsen Resen: rätt tro och botgöringsiver.⁸⁰ Det finns ett intressant samband mellan ortodoxins befastande och den "botgöringspolitik" krigsnederlagen hade stimulerat till. Appel utvecklar hur begreppet "pønitenz", det vill säga botgöring, speglade samtiden. Efter ånger och ruelle för synden skulle tron och en ny "Lydactighed" följa. Hon betonar även att ett begrepp som "Gudfrygtigheds øvelse" först under Resen och hans efterträdare Jesper Brochmand på allvar blev ett nyckelord för att beteckna husandakten.⁸¹ Detaljerade politiskt beslutade föreskrifter och ny tillgång till ett växande antal hjälpmedel i tryck under 1620- och 1630-talet formade husandakten i Danmark.⁸²

*Hans Poulsen Resens läroböcker
i sitt kyrkohistoriska sammanhang*

Hans Poulsen Resens kyrka var integrerad i staten. Kyrkan existerade inte som ett eget historiskt subjekt med egna beslutsorgan. Samtidigt var de enskilda hushållen på lokal nivå på olika sätt ofta införlivade med större gods. Bondeföräldrarna skulle i analogi med denna ordning inte helt själva behöva ansvara för katekesundervisningen i sina hushåll. Barren erbjöds istället sådan undervisning genom lärare i form av djäknar (*degner*). Bristande disciplin inom ett enskilt hushåll skulle i det danska riket också under följande århundrade såsom Koefoed visar i sitt kapitel i

---

79. Appel, *Læsning og bogmarked*, 2001, 121; Bach-Nielsen & Schjørring, *Kirkens historie*, 2012, 260–264; Martin Schwarz Lausten, *Danmarks kirkehistorie*, 2 utg. København: Gyldendal, 1987, 140–144, 162–163.

80. Appel, *Læsning og bogmarked*, 2001, 121.

81. Appel, *Læsning og bogmarked*, 2001, 121, 125.

82. Appel, *Læsning og bogmarked*, 2001, 131.

denna antologi, åtgärdas via de tukthus som blev så mycket vanligare här jämfört med i Sverige. Att danska undersåtar var så påtagligt beroende av en stabil och "evig" ordning av större hushåll i form av adliga gods och kungligt styre kan ge perspektiv på Resens idealism och teocentriska hushållsförkunnelse. Det var Gud som utgjorde den egentlige upprätthållaren. Att aktivt lyda Gud mer än människor är därför ej heller något som Resen lyfter fram. Resens idealistiskt förankrade verklighetsuppfattning kan tolkas som koherent med hushållsstaten som en "evig" ordning, en idé som i sin tur förstärks av katekesens budskap att Gud inrättat kungamakten även om kungar var hedniska. Denna sistnämnda uppfattning kan ha blivit särskilt aktuell under de hårda åren av kejserliga härjningar på Jylland under sent 1620-tal. Upplevelse av materiell nedrivning och förstörelse kan också belysa budskapet att den egentliga tillvaron upprätthålls av Gud i det andliga. Omvändelse och bättring blev angeläget i ljuset av bistra apokalyptiskt laddade ockupationserfarenheter som uppfattades som straff. I hustavlans andra del om världsligt regemente avviker Resen mycket riktigt från Luther genom att lyfta fram hur världsliga furstar kan uppmana till omvändelse, vilket Christian IV också gjorde, i samförstånd med Resen.

En hushållsstat med en mer självständig kyrka

Utifrån den långsammare svenska reformationen går det teckna en bild av en annorlunda svensk hushållsstat. Trots att kungamakten var viktig representerade den inte samma självklara centrum som i Danmark. I staten fanns även ständsriksdagens stora korporationer representerade. Medbestämmande i staten kunde ge legitim grund för skyldigheter att exempelvis skrivas ut för krigstjänstgöring. Den, i jämförelse med den danska, svagare svenska adeln skulle under 1600-talet också integreras och hitta en ny bas inom ramen för en expanderande stat. Till bilden av den starka och mer avgränsade svenska staten hör också den rika förekomsten av järn- och kopparmalm. Den kom att lägga grunden för statens monetära rikedom och möjlighet till egen vapenförsörjning vid krig. Enligt tidens rättsliga sed tillhörde all rikedom under jordytan staten.⁸³ Det svenska

---

83. Perry Anderson, *Den absoluta statens utveckling*, 4 utg., Lund: Arkiv/Zenit, 1994,

statsbygget skulle under 1600-talet visa sig starkare än det danska. Stora delar av det danska riket överfördes 1658 till Sverige.

Den evangeliskt lutherska kyrkan i Sverige hade med kyrkoordningen 1571 och dess bekräftande i Uppsala möte 1593 bekräftats i sina medeltida former med självständiga domkapitel och ärkebiskop. Lokalt styrdes kyrkan av sockenstämmor av jordäggande bönder och med kyrkoherden som ordförande. Idéhistorikern Febe Crafoord lyfter fram tiden mellan kyrkoordningen 1571 och kyrkolagen 1686 som ett tidsrum där kyrkan i Sverige hade en självständighet och myndighet i sitt ansvar för undervisning och förmedling av evangelium och rätt lära i kyrka och skola. Detta bildade samtidigt grund för spänningar mellan kyrka och stat. Biskopar som Johannes Rudbeckius (1581–1646) i Västerås och Laurentius Paulinus Gothus i Strängnäs representerade skilda teologiska linjer men utgjorde båda starka representanter för kyrklig självständighet. Rikskansler Axel Oxenstierna (1583–1654) räknas å andra sidan som en viktig arkitekt bakom den svenska starka ämbetsmannastatens etablering. Den statliga frustrationen över det kyrkliga vidmakthållande av självständighet uttrycktes träffande i Axel Oxenstiernas antikatolska uttalande om att Rudbeckius nog hade fått sig "een stoor sleng aff S. Peders kjortill".⁸⁴

Spänningen mellan stat och kyrka blev akut i samband med att den svenska staten reglerades och stärktes med Axel Oxenstiernas reformer. Enligt 1634 års regeringsform skulle fem riksämbetsmän med var sitt kollegium bilda regering. På lägre nivå inrättades län med landshövdingar där adelsmän kunde få tjänst. Det fanns tidiga ambitioner att här även integrera kyrkan. Under Gustav II Adolfs regeringstid lanserades tanken på ett så kallat "consistorium generale", ett slags kyrklig överstyrelse bestående av både präster och lekmän. Konsistoriet var tänkt som ett sjätte ämbetsverk under statens ledning och skulle bestå av sex andliga och sex världsliga ledamöter som årligen skulle sammanträda i Stockholm. Även detta förslag var sannolikt utarbetat av Axel Oxenstierna. Det blev dock aldrig verklighet på grund av motstånd från prästeståndet.⁸⁵ När försla-

---

184–204.

84. Febe Crafoord, *"Läter all ting ährligha och skickeliga tilgå": Prästerskapet i 1600-talets Sverige*. Stockholm: Stockholms universitet, 2002; Citat från Sellberg, *Kyrkan och den tidigmoderna staten*, 2010, 395.

85. Ingun Montgomery, *Sveriges kyrkohistoria 4: Enhetskyrkans tid*. Stockholm: Verbum i

get hade remitterats till ärkebiskopen Petrus Kenicius (1555–1636) Laurentius Paulinus Gothus och Johannes Rudbeckius invände dessa mot att konsistoriet skulle bestå av både lekmän och präster. De hänvisade till inledningen till 1571 års kyrkoordning:

Dock är dessheller icke den meningen i saken, att dessa tvenne ämbeten, vilka Skriften icke utan viktiga orsaker så fliteliga åtskilt haver, nämligen Överhetens och Kyrkotjänarnas, skulle åter mängas samman, såsom under Påven skett är.⁸⁶

Slutresultatet av konflikten blev att riksdagens prästestånd under beteckningen "consistorium regni" fortsatte att utgöra kyrkans centrala beslutsorgan.⁸⁷

Idéhistorikern Erland Sellberg har utifrån detta kampperspektiv fokuserat på konflikten om undervisningen. Enligt kyrkoordningen 1571 var all undervisning ända upp till universitetsnivå kyrkans ansvar. Under tidigt 1600-tal ökade dock statens behov av utbildade tjänstemän, vilket ledde till krav på ett breddat utbud, med ökad spänning mellan stat och kyrka som följd. År 1615 stod striden het mellan biskop Laurentius Paulinus Gothus och professor Jonas Magni Wexionensis (1583–1651). Den sistnämnde var professor på en donation av Johan Skytte, den så kallade Skytteanska donationen, och stod för ett utbildningsideal där klassisk bildning borde få plats inom högre utbildning. Den antika filosofin var av betydelse vid utbildning av statstjänstemän. För Laurentius Paulinus Gothus framstod kyrkan som det enda rätta undervisningsorganet. Han ansåg därför att det antikt hedniska tankegodset borde minimeras till förmån för det rent bibliska. Istället för i Aristoteles fann Laurentius Paulinus Gothus stöd i den franske 1500-tals filosofen Petrus Ramus, som lyfte fram en logik som var inriktad på hur sanningen skulle framställas. Den var snarare till nytta för utbildning av goda predikanter. Debatten mellan professor Jonas Magni Wexionensis och professor, tillika biskop, Laurentius Paulinus Gothus handlade i huvudsak om vilken grund som skulle läggas för etiken i den högre undervisningen. Från

---

samarbete med Svenska kyrkans forskningsråd, 2002, 7–74, 102–103.

86. Citerat efter Montgomery, *Sveriges kyrkohistoria* 4, 2002, 73.

87. Montgomery, *Sveriges kyrkohistoria* 4, 2002, 74.

Jonas Magni Wexionensis perspektiv harmonierade Aristoteles etik med tio guds bud, och kunde därmed ingå i undervisningen. För Laurentius Paulinus Gothus var Aristoteles en hedning vars etik inte hade i svensk undervisning att göra. Bibeln räckte gott. Debatten avslutades antagligen genom ingrepp från hovet. Laurentius hade enligt Sellberg aldrig heller kunnat vinna debatten i ljuset av den statliga expansionen inom utbildningsområdet. Det för denna studie intressanta är dock att det var efter debatten 1615 som Laurentius under åren 1617–1630 publicerade sitt storverk *Ethica Christiana*.⁸⁸

Att Strängnäsbiskopen genom sina katekesarbeten skulle fortsätta att driva en självständig linje avslöjades i samband med den nya regeringsformen 1634. Då *Luthers lilla katekes* där nämndes som bekännelseskraft blev biskopens fria redigerande av den utsatt för kritik. Regeringen kallade 1635 in Laurentius Paulinus Gothus för att delges en förmaning i saken.⁸⁹

Laurentius Paulinus Gothus lärobok i sitt kyrkohistoriska sammanhang

Som nämnts framstår Laurentius Paulinus Gothus lärobokstext som mycket rikare på konkreta vardagsexempel än Hans Poulsen Resens. Resen utgick från antik idealism där Gud var verkligheten bakom tillvarons slöja medan Laurentius istället tydligt tog ställning mot antik filosofi i sitt försvar av den så kallade ramismen. Laurentius hade varit djupt engagerad för kyrkans självständighet gentemot staten. Ovanstående spänning mellan två skolbildningar förklarar hans ambition att bibliskt legitimera detaljer i 1600-talets vardagsliv. Metafysiken lyser med sin frånvaro till förmån för det empiriskt och vardagligt konkreta, med återkommande referenser till Jesu Syraks vishet. Det finns inga luckor, utan även hantverkare, som inte brukar nämnas i katekeser, förs in som fäder i utvecklingen av hustavlan. Crafoord har i sin analys av katekesen poängterat Laurentius Paulinus Gothus juridiska bildning och fokus på det rätta och rättvisa.⁹⁰

---

88. Sellberg, *Kyrkan och den tidigmoderna staten*, 2010, 140–141.

89. Hellström, "Laurentius Paulinus Gothus", 1979, 273.

90. Crafoord, "Läter all ting ährligha och skickeliga tilgå", 2002, 72–110. Det svenska läroståndet stod inte till fullo enigt bakom en kyrklig självständighetslinje. Johannes Rud-

Kyrkan var det enda undervisningsorganet och borde därför enligt Laurentius Paulinus Gothus ha makt över universitetsutbildningen. Efter det att biskopen förlorat striden i debatten 1615 satsade han genom författarskap och biskopsgärning istället hårt på katekesundervisning som nyckel till ordningen. Kyrkan skulle fortsätta att ta det stora ansvaret för nya generationer. Den kristna ordningen skulle upprätthållas genom kyrkans förkunnelse och kunskap om Guds ord. Mot Resens stabila bild av att som barn vara integrerad i ett större hushåll under Gud fader ställs det förkunnade och lästa ordet som grundkarta för ordningen. Att det är texten och dess ständiga mellanmännsliga uttolkning som ger legitimitet åt ordningen visas av återkommande påminnelser om att det är viktigt att lyda Gud mer än människor. Här finns ett moment av övertalning för att uppnå legitimitet, och jag har antytt att 1631 års svenska krigslycka ansågs utgöra tecken på rätt ledarskap. Hos Laurentius Paulinus Gothus får lärostandet den centrala och aktiva rollen att förkunna ordningen som ett hushåll.

Avslutande betraktelser

I detta bidrag har två lärobokstexter jämförts och placerats i sina kyrkohistoriska sammanhang. De är båda uttryck för evangelisk luthersk tro men skiljer sig åt vad gäller grundperspektiv på familjen. Som gemensamt för de båda läroboksförfattarna har jag lyft fram uppskattningen av kvinnan som ledare i hushållet. Jag har inte kommit med anspråk på att leverera slutgiltiga förklaringar till skillnader i hur lärobokstexterna beskriver föräldraskap och barnskap. Jag har velat belysa dem utifrån olika förutsättningar för makt i Danmark och Sverige. I det ena riket utgjorde kungen länge ett stabilt maktcentrum och adlig representation på regional och lokal nivå integrerade de bredare skikten i större hushåll. Den bredare befolkningen kunde räkna med både plikter och tjänster utanför sina egna hushåll, och erbjöds katekesen som vore den bröstmjölk av lärare i ett skolsystem. Gud framstod som upprätthållare av en evig ordning, som

---

beckius och Laurentius Paulinus Gothus gav prästeståndet en nyckelroll, medan andra biskopar väl kunde tänka sig kyrkan som del i staten. Här hörde Jonas Magni Wexionensis hemma, men även Johannes Terserus. Se Sellberg, *Kyrkan och den tidigmoderna staten*, 2010, 375–387, särskilt 379.

delvis i det yttre raserades av kejserliga trupper under 1620-talet, men kunde återställas genom omvändelse.

I det andra riket fanns flera av varandra beroende maktcentra på olika nivåer som samtidigt var mer autonoma. Ett bondehushåll kunde vara självägande med politiskt medbestämmande både lokalt och i staten. I detta system blev husbonden hushållets egen lärare. Kyrkans lärostånd hade ansvaret för undervisningen på mer självständigt sätt än i Danmark. Den svenska undervisningstext som här studerats betonar därför starkare undervisningens uppgift att legitimera och övertyga, och den så kallade tvåregementsläran utvecklas mer än i den danska. Om Gud Fader själv representerade en evig ordning i Danmark, framhölls i den svenska texten prästernas och föräldrarnas ansvar att aktivt utifrån katekesen förkunna om denna ordning i all dess konkretion.

Med två exempel har jag antytt skilda konfessionskulturer, där gemensamma grundföreställningar utmejslats på olika sätt under skilda historiska förutsättningar. Inom det kyrkliga ståendet blev barnskapet det centrala i den danska katekesen, medan det kyrkliga föräldraskapet dominerade i den svenska. Båda katekeserna har dock det gemensamt att de utgår från att ett enskilt hushåll drivs av både en mamma och en pappa.

Litteratur

- Anderson, Perry. *Den absoluta statens utveckling*. 4. utg. Lund: Arkiv/Zenit, 1994.
- Appel, Charlotte. *Läsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, vol. 1. København: Museum Tusculanums Forlag, 2001.
- Bach-Nielsen, Carsten & Jens Holger Schjørring. *Kirkens historie: Bind 2*. København: Hans Reitzels Forlag, 2012.
- Bang, Anton Christian. *Dokumenter og studier vedrørende Den lutherske katekismus' historie i Nordens Kirker II*. Christiania: W.C. Fabritius & sønner, 1899.
- Crafoord, Febe. *"Läter all ting ährligha och skickeliga tilgå": Prästerskapet i 1600-talets Sverige*. Stockholm: Stockholms universitet, 2002.

- Gothus, Laurentius Paulinus. *Thesaurus catecheticus tam theoreticus, quam practicus. Thet är, Gyldene clenodium, thervtinnan catechismi, bådhe läras och öfningz grundtliga förklarning* [...] författas. [...] Strängnäs: Joh. L. Barkenius, 1631.
- Hellström, Olle. "Laurentius Paulinus Gothus". *Svenskt biografiskt lexikon*, vol. 22, 1979, 369–376.
- Hassan Jansson, Karin, Rosemarie Fiebranz & Ann-Catrin Östman. "Constitutive Tasks: Performances of Hierarchy and Identity", i Maria Ågren (red.). *Making a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society*. New York: Oxford University Press, 2017, 127–158.
- Kaufmann, Thomas. "What Is Lutheran Confessional Culture?", i Per Ingeman (red.). *Religion as an Agent of Change: Crusades, Reformation, Pietism. Church History and Religious Culture* 7. Leiden: Brill, 2015, 127–148.
- Kornerup, Bjørn. *Biskop Hans Poulsen Resen: Studier over kirke- og skolehistorie i det 16. og 17. aarhundrede. 1 (1561–1615)*. København: G. E. C. Gads forlag, 1928.
- Lausten, Martin Schwarz. *Danmarks kirkehistorie*. København: Gyldendal, 1998.
- Lindhardt, Poul Georg. *Kirken igår og idag*. København: H. Hirschsprungs Forlag, 1955.
- Lindholm, Stig. *Catechismi förfremielse: Studier till catechismus-undervisningen i Svenska kyrkan 1593–1646*. Uppsala: Uppsala universitet, 1949.
- Lundström, Herman. *Laurentius Paulinus Gothus: Hans lif och verksamhet. 1–2 (1565–1637)*. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1893.
- Mathiasen Stopa, Sasja Emile, "'Honor Your Father And Mother': The Influence of Honor on Martin Luther's Conception of Society", i Bo Kristian Holm & Nina J. Koefoed (red.). *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2018, 107–127.
- Montgomery, Ingun. *Sveriges kyrkohistoria 4: Enhetskyrkans tid*. Stockholm: Verbum i samarbete med Svenska kyrkans forskningsråd, 2002.
- Pleijel, Hilding. *Husandakt, husaga, husförhör och andra folklivsstudier*. Stockholm: Diakonistytelsen, 1965.

- Pleijel, Hilding. *Bibeln i svenskt fromhetsliv: En historisk översikt*. Lund: Gleerup, 1941.
- Resen, Hans Poulsen. *D. Morten Luthers lidle Catechismi oc Børne-Lærdoms VISITATZ, Med adskillige eenfoldige Paamindelser / om hues / efter leiligheden / i en ret Evangeliske Kircke oc Christelig Forsamling kand være meest fornøden, noget viidløftigere ad udføris i almindelighed / til en sand Guds Fryctis rette begyndelse / daglig øfuelse oc evig Salighed. For Prouster, Prester, Degne, Substituter oc Skolemestere tillige*. København: Salomone Sartorio, 1628.
- Resen, Hans Poulsen. *Om Børne- lærdoms Visitatz i almindelighed. Oc om eenfoldig Skriftemaal / med nogle nyttige Spørsmåal der hos. Efter D. M. L. rette meening og vijs i dend Herris Jesu Naffn*. København: Heinrich Waldkirch, 1627.
- Ropstad, Øyvind. *Katekismens betydning og katekismeutgaver under ortodoxien: En undersøkelse av hvilken rolle katekismen spilte i kirkens arbeid under ortodoxien og en omtale av de katekismeutgavene som ble brukt i Norge fra denne perioden*. Oslo: Det teologiske Menighetsfakultet, 1977.
- Sellberg, Erland. *Kyrkan och den tidigmoderna staten: En konflikt om Aristoteles, utbildning och makt*. Stockholm: Carlsson, 2010.
- WA 30 I: 123–238: Luther, Martin. *Der Große Katechismus*, i D. Martin Luther. *Werke: Kritische Gesamtausgabe*. 1 utg. Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, 1910.
- WA 30 I: 239–425: Luther, Martin. *Der Kleine Katechismus*, i D. Martin Luther. *Werke: Kritische Gesamtausgabe*. 1 utg. Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, 1910.